

МИЛЕНА МИЛИН
Филозофски факултет
Београд

UDC 929.55:726.82(497.11)

ТРИ БЕЛЕШКЕ ИЗ КАСНОАНТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ

Айсӣракӣ:

1. Предлаже се ново читање CIL III 4002 гр. 3-7. Натпис се датује у другу пол. 4. в, према христограму, карактеристичном за овај период.
2. Одбацује се важећа емендација рукописног (Amm. Marc. 31,15,6) *diristianum* у *christianum* и предлаже се читање *dirist<r>anum* = *durostorianum*, према облику Δρίστρα, варијанти топонима *Durostorum*, забележеној код Зонаре, XVI 12.
3. Коментарише се израз *Ecclesia catholica* у Пасији св. Иренеја и *Ecclesia* у спису *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo*.

1. Један панонски ранохришћански епитаф

Мермерна плоча 50,5 x 39 x 4,5, са епитафом, десна ивица обијена, доњи десни део одломљен. Изнад натписа две хасте, остаци изгубљеног христограма. Нађено на лок. Будровци-Штрбинци (код Ђакова).

CIL III 4002; Brunšmid *VHAD* X, 1909, 98 fot. 361 (*Od nepobjedivog sunca do Sunca pravde* ed. Ž. Demo, Zgb. 1994, Katalog br. 155, sa fot).

Према Бруншмиду, натпис се чита:

*Fl(avio) Mauro F(ilio)?...
NIS Bene[merenti
Fedeliq[ue iuveni?]
an(norum) X[XII] C[...]
5 m[emoriae causa?]
Coll[egae.....]
ff[ecerunt]?...*

изнад *Fl s* (знак за скраћење) иза *Mauro haedera*
3 *fedeli* 4 *anXXII* 5 *ME* и лева пол. од *M* 6 *COLLEC* или *G*,
CIL.

Према Бруншмиду, натпис се датује у 4-5 в.

Читање натписа може се по нашем мишљењу унеколико унапредити:

Fl(avio) Mauro [...]
NIS bene[merenti]
fedeli q[ui vixit]
an(nos) XXII...
 5 *mem[oriam]*
coll<o>c[avit или -erunt]

....

Р 1 Име Maurus "precipue Africanum" уп. Diehl, *ILCh* V 1328, 1527 са христогорамом, 3584, 3994 В; Maura ib. 1326, 1497, 3312, 3756, 3797 В. Код нас уп. Maurinianus, на опекама, *IMS* IV (ед. П. Петровић) бр. 138, VI век. 2 Име типа *Lucerinis* (уп. *CIL* 3991 Сисак). Почетак имена могао се налазити на крају р. 1.

3 *fidelis*, термин којим се означава припадност хришћанској вери, познат је епиграфски, мада нема велику фреквенцију, уп. напр. епитаф из Сирмијума.¹

3-4 Формулација *qui vixit annos* (или *annis*) је уобичајена у позноантичким епитафима, за разлику од раније предложеног *...annorum*.

Иза броја година могло је бити наведено ко диже споменик, највероватније *parentes*.

5 *memoria* је добро посведочен израз за надгробни споменик у позној антици.²

6 уп. *sedem conlocasse* (Сисак, *CIL* 3996); *sepulcrum* (!) *collocavit*, са христогорамом (Сисак *CIL* 3996а), *...in lege sancta christiana collocabi* (!) *eum*, (Салона, *ILJug* III 2393).

Није сигурно да ли се овим редом епитаф завршава, односно шта представља остатак знака у р. 7. Према аналогијама на крају би се очекивало *requiescat in pace*, или само христогорам.

Натпис се може нешто прецизније датовати на основу христогорама.³ У недалеком Сирмију, овај симбол се јавља на

¹ *Hic duo innocentes quiescunt Petrus et Victorinianus fideles. Vixit Petrus an(num) uno* etc. На плочи нема христогорама, већ само две хедере, в. *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић) Београд 1993, 349, бр. 156, са фот.

² Уп. напр. плочу из капеле св. Иренеја у Сирмијуму, *... memoriam posuit* etc., у *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић) Београд 1993, 352 sq. са фот.

³ Христогорам (у венцу, са словима α и ω) се јавља широм Царства, најчешће у периоду 4-5 в. Прецизнија хронологија није иста у зависности од провинције у којој се споменик налази. Cf. Leclercq, Chrisme, *DACL* III, 1501 sq.

епитафима врло често, било сам или између слова α и ω . Према једном датованом натпису са христогограмом из времена Констанција⁴ сме се претпоставити да цела група натписа са овим симболом потиче из средине или, најкасније, друге половине 4. века. Са овим је сагласна и чињеница да се христогограм јавља и на новцу узурпатора Магнентија, кованом управо на територији Паноније (Siscia и Sirmium). У овом раздобљу је, највероватније, подигнут и епитаф Флавију Мауру. Одсуство развијенијег (литургијског) текста указује на то да споменик није настао у каснијем периоду од претпостављеног.

Важно је нагласити да христогограм (сам или између α – ω) није неминовно указивао на припадност никејском вероисповедању, а не аријанству или некој другој јереси.⁵

У прилог реченом говори и горе поменути натпис са овим симболом, из времена цара Констанција II, поборника омиусијског схватања о Христовој природи.

2. Durostoranus (Amm. Marcellini 31,15,6)

У наведеном месту *Историје* Амијана Марцелина, говори се о догађајима непосредно после битке код Хадријанопоља 378 .год: Гети су заједно са Хунима и Аланима победили Римљане и потом напали и сам град: преко емисара траже од становника да се предају, обећавајући да ће им поштедети животе. Пасус који нас занима гласи:

Verum introire non ausus, qui missus est, per Christianum quendam portatis scriptis et recitatis, utque decebat, contemptatis parandis operibus dies et nox omnis absumpta.⁶

Анализирајући ову реченицу, А. de la Beaumelle⁷ примећује да Амијан нигде не наводи вероисповест у сличном

⁴ 24 febr. 352.g., Sirmium, уп. R. Noll, Griechische und Lateinische Inschriften aus Wiener Antikensammlung, 1962, Nr. 41 (ILJug III 3021). На овом натпису христогограм се налази између α и ω .

⁵ Како је већ приметио R. Bratož, Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jh, Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit, *Situla* 34, 1996, 327 са нап. 113: Ови симболи се нигде у ранохришћанској литератури не користе као антиаријански.

⁶ Текст усвојен у најновијем издању *Историје*, Ammianus Marcellinus *Res gestae*, t. I-II, Leipzig 1978 (ed. W. Seyfarth).

⁷ Angliviell de la Beaumelle, Remarque sur l' attitude d' Ammien Marcellin à l'égard du christianisme, 15-23 у *Mélanges d'histoire ancienne W. Seston*, Paris 1974. p.22.

контексту као овде.⁸ Аутор стога мисли да је у питању био неки Гот, јер иначе не би било разлога да се прецизира његова припадност хришћанској религији.

Ове примедбе чине се умесним. Шта више, оне позивају на проверу читања и тумачења цитираног места. Јер, не само да нема разлога овде наводити припадност емисара некој религији, већ је питање и како би је писац уопште сазнао. Ако погледамо *variae lectiones* рукописа *Res gestae*, видимо да у најстаријем, *codex Fuldensis* као одредница уз претпостављену емисареву припадност хришћанству стоји *diristianum*.⁹ Ову нејасну реч преписивачи су, сматрајући је погрешном, лако могли заменити другом, врло сличном и опште познатом речју *christianum*.¹⁰ Овакви поступци су добро познати у рукописној традицији уопште. Не може се очекивати обрнут поступак, да преписивач један познат појам, у овом случају *christianus* замени непрепознатим или непостојећим *diristianus*. Према овом формалном и претходно наведеним смисаоним разлозима, треба задржати и покушати протумачити традирано место у најстаријем кодексу *Исџорије*.

У њему се, по нашем мишљењу крије ктетик, изведен од познатог града на Дунаву, *Durostorum*.¹¹ Лакше објашњење било би претпоставити рукописну грешку у вокализму, одн. читати *D<u>r<o>st<r>anus*. Међутим, Амијанов ктетик у ствари указује на међуфазу у изговору града *Durostorum-Diristorum- D(i)ristra*, облик сачуван у Зонаре (XVI 12) *ἐν Δοροστόλῳ... τοῦτο δ ἡ Δρίστρα ἐστί*.

Према томе, традицију *cod. Fuldensis* треба задржати, уз лако објашњиву емендацију *dirist<r>anus*, емендацију која је уосталом мања од *<ch>risti -anus*, где се слово *i* иза почетног *d* изоставља.

⁸ Неки ранији истраживачи мисле да је у питању презвитер, као у претходном случају, XXXI 12,8: *Et dum necessaria parabantur ad decernendum, Christiani ritus presbyter, ut ipsi appellant, missus a Fritigerno legatus cum aliis humilibus venit ad principis castra susceptusque leniter eiusdem ductoris obtulit scripta*, уп. de la Beaumelle, *ibid*.

⁹ *Vat. lat. 1873 (V)*, cf. Seyfarthovo издање, *ad loc*.

¹⁰ *cristianum Vat. lat. 2969 (E)*, *christianum ed. Accursii, Augsburg 1533 (A)* према Seyfarthu, *ad loc*.

¹¹ У *Res gestae* сачуван у облику *Dorostorus* 27,4,12. Остале варијанте на грчком и латинском, са променом *u* и *o* и пермутацијом ликвида, в. у Patsch, *Durostorum, RE V*, 1905, 1863-64 и у *TIR L 35 (Bucurest)* p. 40. s.v. Суфикс *-anus* за ктетике у Амијана је уобичајен.: *Leptitanus* 28,6,5; *Numantini* 14,11,32; 25,9,11; *Drangiani, Susiani, Salonitanus* 16,8,3 и др.

У другом делу реченице налазе се још два несигурна, различито традирана или емендирана места. Прво је *ut dicebat*, у каснијем рукопису и у критичком Сајфартовом издању промењено у *ut decebat*.¹² Ова емендација није неопходна, јер и лекција *dicebat* има смисла: емисар је рекао да је однео писмо и саопштио поруку која није прихваћена, а не “саопштио је поруку како је и доликовало”.

То би самим тим значило да се између друге две варијанте, *contemptatis* (V) и *contemplatis* (E) треба одлучити за прво читање. Традирана реч у старијем рукопису била би неуобичајен облик за *contemptis*¹³, док се *contemplatis* јавља и на другим местима у Амијана, те га и овде усвајају Lewis and Short.¹⁴

По смислу, *contemplatis* би се односило на надгледање одбранбених радова, а *contemptatis*, како је већ речено, на *scriptis et recitatis*; то је и логично кад се има у виду наставак реченице-занемаривши (*поруку*), *бацили су се на припрему одбране града*. Да би се нагласило овакво значење реченице, треба ставити запету иза *contemptatis* (*...scriptis et recitatis, utque dicebat, contemptatis, parandis operibus dies et nox omnis absumpta*).

Уколико је предложено тумачење рукописног *diristianus* тачно, невелик број помињања хришћана у *Res gestae* би се умањило, чиме би се и ауторов став о њима морао још опрезније разматрати.

3. О терминима *Ecclesia* и *catholica* у сирмијским ранохришћанским текстовима

Израз *Ecclesia catholica* среће се при крају Пасије св. Иринеја - погубљеног 304. год. у Сирмију, у мартировој молитви:

Domine Iesu Christe...pateant caeli Tui ut suscipiant angeli spiritum servi Tui Irenaei, qui propter nomen Tuum et plebem

¹² *dicebat* V, A; *decebat* E, Lindenbrog (ed. Lind. Hamburgi 1609), према Seyfarth-u, ad loc.

¹³ Тако Mommsen, prema Seyfarthu, ad loc.

¹⁴ У свом *Latin Dictionary*, s.v., где се поред овог места наводе и 31,5,9: *barbarique hoc contemplato globos irrupere nos incauti* i 16,8,6: *statimque legibus contemplatis*.

*Tuam productam de ecclesia Tua catholica Sirmiensiū haec patior.*¹⁵

У другим пасијама сирмијских мученика, овај израз се не јавља, као ни на епиграфским споменицима.¹⁶ Нема га ни у *Altercatio*- расправи вођеној јануара 366. год. између семинаријанског епископа Германија и лаика Хераклијана,¹⁷ иако би се очекивало да га употреби или сам Хераклијан, присталица никејског *Вјерују* или, такође ортодоксан, записничар.

Из савремених извора који се односе на Сирмијум, ваља навести да се израз католичка црква среће још код Епифанија Кипарског у *Панариону*: Φωτεινός... ἐπίσκοπος γεγώνως τῆς ἀγίας καθολικῆς ἐκκλησίας¹⁸ где се израз Црква управо ставља насупрот аријанској секти. Одмах треба подсетити да је поменути писац био кипарски епископ родом из Палестине, тако да његова употреба наведене синтагме није од велике помоћи за аналогију и датовање сирмијске *Пасије*.

Ecclesia catholica у време пре Никејског сабора ретко се среће код црквених писаца и означава екуменску хришћанску Цркву,¹⁹ док касније по правилу означава Цркву, за разлику од јеретичких заједница, на првом месту аријанства. Познато је да је хришћанска црква у Сирмијуму поч. 4.в. ортодоксна, како се зна из других извора (напр. епископ Домнио био је присутан на Никејском сабору). Али, израз *Ecclesia catholica* овде наведен пре ће указивати да пасија св. Иринеја у овом

¹⁵ Према издању Н. Musurillo, *The Acts of the Christian martyrs*, Oxford 1972, no. 23, pp.298-300. У AASS ова синтагма се среће и на почетку пасије (p.554, C a) : *Eodem tempore erat in civitate Sirmiensiū quidam episcopus, Catholica fide et religione perfectus, nomine Irenaeus*; код Musurilla: *Quod et factum est circa famulum Dei Irenaeum episcopum urbis Sirmiensiū.*

¹⁶ Разматрани израз није епиграфски документован ни у Сирмију, нити у панонским провинцијама уопште. Налази се тек у Салони : *...det eclesie catolice* (CIL III 13 124) потом на грчком језику, у епитафу једног презвитера : Οὐαλέριος Ἴανο[ύαριος] π[ρ]ε[σ]βύτερος τῆς ἐνθάδε ἀγία[ς] δὲ καὶ καθολικῆς [ἐκ]κλησίας (*ILJug III 2496, 5.vek*), уп. и *ecclesia catholica*, ib. 2568.

¹⁷ *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi*, PL suppl. I, ass. A. Hamman, Paris 1958, cols 345-350. Уп. и Р. Братож (loc. cit. у нап 4) 299-362, са нап. 82 и 98) и М. Милин, О једној христолошкој расправи у Сирмију IV века, *Сѵаринар XLIX*, 1999, 203-210.

¹⁸ *Haer.* LI, PG XLII p.373.

¹⁹ Cf. Н. Leclercq, *Catholique*, *DACL* II 2627 sq.:Најраније 112.год. код св. Игњатија: διὰ τὸ κατὰ πάσης εἶναι τῆς οἰκουμένης, P.G. XXIII col. 195sq. *Καθολικῆ* appellatur quod per totum orbem terrarum diffunditur, August. Epist. LIII. У 3. в. већ означава и универзалну и ортодоксну цркву.Израз се губи у 7.в. и јавља се поново у 12.в.

облику потиче из доба борби против јереси (2. пол. 4. в.) када је било потребно нагласити да је Иринеј припадник ортодоксне цркве, него да је из прве трећине овог века,²⁰ када разматрана синтагма означава саборну, општу, екуменску Цркву. Одсуство овог термина у осталим сирмијским изворима говори у прилог предложеном датовању.

Кад је реч о горе поменутом тексту, *Altercatio*, у њему се налази само термин *ecclesia*,²¹ у реченици којом Герминије позива Хераклијана, *convertere ad ecclesiam nostram* (р. 136). На овом месту, то може да значи у *нашу веру*, како показују последњи редови: *et cogebant eos, ut subscriberent in fide haereticorum.*, али може да указује и на храм одн. место окупљања хришћанске заједнице.²² Иако припадници различитих хришћанских заједница сигурно нису служили у истом храму у градовима где је то било могуће, питање је да ли је то био случај и са верницима у Сирмију. У истој цркви коју је држао Герминије биће изабран и ортодоксни епископ Анимије,²³ а не у некој другој. Поред поменуте, бесумње главне, епископске цркве, у Сирмију је према литерарним изворима постојала и црква (мртириј) св. Анастасије и, на периферији града, мртирији св. Иринеја и Синерота. Око њих су се могле окупљати различите хришћанске заједнице (никејци, фотиновци, семиаријанци) под претпоставком да су имали презвитера, што није сигурно. Како се види из ове расправе, аријански епископ Герминије је крстио ортодоксног Хераклијана, што би значило да у граду у то време није било никејског презвитера. Да је постојао, он би свакако учествовао у *Altercatio*. Но, како Хераклијан одговара Герминију који га подсећа да га је он крстио, формула крштења је иста, из ње се не види и не следи аријанско учење²⁴. Такође је упадљива

²⁰ Како сматра М. Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske, Od nepobjedivog sunca do Sunca pravde*, (ed. Ž. Demo, Zagreb 1994, 28 према којој синтагма *ecclesia tua catholica* упућује на прву пол 4. ст. кад су се на челу сирмијске цркве налазили ортодоксно оријентисани епископи.

²¹ О термину уп. Leclercq, *Eglise, DACL t. IV 2220-2238*.

²² Како место тумачи Bratož, l.cit. 326 sq., уз напомену да је готово искључено да би никејци и аријанци служили у истој цркви.

²³ *Vita Ambrosii* Паулина из Ноле, *PL X IV c. 11*; догађај се датује у период 376-378. год. Уп. и М. Милин, Прилози проучавању хришћанства у Сирмијуму, *Сџаринар L, 2000, 253-259*.

²⁴ Р. 133: Germ. d.: Dic, Heracliane! Ego te baptizavi; quomodo a me recepisti? Her. d.: Accepi a te: *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Non enim accepi: in deo maiore et in deo minore, et hoc creato. Sic et in spiritu sancto dicis.*

околност да је у Сирмију постојао само један епископ- није било шизме, одн. нису обе заједнице бирале себи епископа. Осим тога, познато је да су на истоку обе групе користиле исти храм, док на западу Аријева јерес и није била узела толико маха, па се овај проблем и није често постављао.²⁵

Ипак, из саме расправе је видљива велика нетрпељивост између двеју хришћанских заједница, тако да заиста изгледа невероватно да су служили у једној цркви. Иако нема директног сведочанства о томе, пре ће бити да се она која (тренутно) није имала епископа окупљала у некој од помених капела, док је главну градску цркву држао епископ са својом паством.

СКРАЋЕНИЦЕ

CIL *Corpus inscriptionum latinarum* Berlin.

DACL Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes et de liturgie*, Paris.

ILChV Ch. Diehl, *Inscriptiones latinae christianae veteres*, Berlin.

ILJug III A. et J. Šašel *Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, (Situla 25) Ljubljana 1986.

IMS- *Les inscriptions de la Mésie Supérieure*, red. F.Papazoglou, Beograd.

PL *Patologiae cursus completus, s. latina*, ed. J.-P. Migne, Paris.

SUMMARY

Milena Milin: THREE COMMENTS ON LATE ANTIQUITY HISTORY

1. An Early Christian Pannonian Epitaph

The author suggests corrections in reading the inscription CIL III 4002, lines 3-7 (see pp. 1-2). The formula *q(ui vixit) ann(os)*, lines 3-4, was common in Late Antiquity, unlike the previous reading...*ann(orum)*, which was typical for the Early Empire.

²⁵ Bratož, l.c. 327 у нап. 110 ипак примећује да је то било могуће на истоку, наводећи да Хиларије, каже да је никејско вјерују чуо тек као прогнаник у Фригији (De syn. 91, PL 10, 545 A). Од случајева да се на западу две хришћанске заједнице боре о цркву, познат је онај да је царица Јустина тражила базилику Порцијану у Милану за аријанце; Амбросије се томе одупире остајући са верницима затворен у њој (Epist. XX,8, PL 16, col. 996 sq.) Идуће године је поновљен покушај, чак је и војска била опколила цркву (ib. Epist. XXI 4, 36, cols. 1003, 1018).

L.5 *memoria* frequently appeared in funerary monuments in Late Antiquity.

L. 6 Instead of unlikely *collegae*, the complement *colloc(avit or –erunt)* has been suggested, according to analogies *sedem conlocasse* (Siscia, CIL 3996) *sepulcrum* (!) *collocavit*, with the Christogram (Siscia ,CIL 3996a). The inscription can be more precisely dated with regard to the Christogram. In nearby Sirmium, this symbol repeatedly appears in epitaphs, whether unaccompanied, or between the letters *α* and *ω* . According to a dated inscription with a Christogram from Constantius times, the entire group of inscriptions bearing this symbol may be supposed to have originated from mid-, or, at the latest, second half of 4th century (notes 2-4).

2. Durostoranus (Amm. Marc. XXXI 15, 6)

In the paragraph referred to above: *Verum introire non ausus, qui missus est, per Christianum quendam portatis scriptis et recitatis, utque decebat, contemptatis parandis operibus dies et nox omnis absumpta* (ed. W.Seyfarth, Leipzig 1978), the author, instead of the reading to date, *christianum*, suggests the restitution of the Codex lection Vat. lat. 1873 *dirist<r>anum*, which would be the adjective derived from the toponym *D(i)ristra*, a variant of *Durostorus*, cf. Zonara (XVI 12) ἐν Δοροστόλῳ... τοῦτο δ ἡ Δρίστρα ἐστὶ.

Further on, (*...scriptis et recitatis, utque dicebat, contemptatis, parandis operibus dies et nox omnis absumpta*), two differently noted or emendated points are present. The one is *ut dicebat*, in a later manuscript and in Seyfarth's critical edition, changed into *ut decebat*. This emendation is not necessary: the emissary said that he had taken the letter and given the message that was ignored by the inhabitants, and not "given the message as was befitting". That would, therefore, mean that between the other two options, *contemptatis* (=contemptis, cf. note 13) and *contemplatis*, the former should be decided on.

3. On terms *Ecclesia* and *catholica* in Early Christian texts from Sirmium

The term *Ecclesia catholica* is found at the end of Passion of St. Irenaeus (executed in AD 304), in his prayer (cf. above, p. 6, with note 15). The syntagma indicates rather that the Passion originates from the era of struggle against heresies (second half of 4th century), when it was necessary to emphasize that Irenaeus was a member of Orthodox Church, than that it dates from the first third of the century, when the discussed syntagma stood for a united, universal, ecumenical Church (note 19). This is concurrent with the absence of *Ecclesia catholica* in Passions of other Sirmium martyrs, on epigraphic monuments, (note 16) and in *Altercatio*-debate, conducted in January 366, between Semi-Arian Bishop Germinius and layman Heraclianus (note 17).